

Las miejscem edukacji przygodowej na przykładzie zajęć z survivalu

Przemysław Płoskonka, Katarzyna Dzioban

Abstrakt. Współczesna literatura uwypukla rolę pleneru jako scenerii działalności rekreacyjnej, poznawczej i wychowawczej. Las staje się pewnego rodzaju laboratorium, oferując możliwość przeżycia bezpośredniego doświadczenia. Jest on również miejscem specyficznego procesu wychowania, nazywanego w literaturze przedmiotem wychowaniem plenerowym. Wydaje się, że współczesny człowiek nadal zachowuje swoisty pociąg do odnowienia swoich związków z przyrodą, uczenia się sekretów natury, łowienia, palenia ognia, pieczenia mięsa. Szczególnie na popularności zyskują zajęcia określane mianem edukacji przygodowej, w których w mniejszym lub większym stopniu występuje element ryzyka i przygody. Jedną z najbardziej spektakularnych form edukacji przygodowej jest survival. Zawierając dawkę ryzyka, wywołując u uczestników silne emocje, umożliwia sprawdzenie się w nietypowych sytuacjach, a wszystko to pod okiem doświadczonego instruktora.

Artykuł charakteryzuje idee wychowania plenerowego oraz ukazuje możliwości wykorzystania survivalu w edukacji przygodowej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na las, jako teren działalności. Analizie poddane zostały zajęcia ze studentami Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie, w ramach Letnich Obozów Turystyki Przygodowej.

Słowa kluczowe: edukacja przygodą, wychowanie plenerowe, survival

Abstract. Forest as a place for adventure education on the example of survival classes. Contemporary literature emphasizes the role of the open air as the scenery of recreational activities, both cognitive and educational. Forest becomes a kind of laboratory, offering the possibility of direct experience. It is also the place of a specific process of education, called in literature, the outdoor education. It seems that modern man still retains a peculiar attraction to renew their relationships with nature, learning the secrets of nature, fishing, burning fire, roasting meat. Especially gaining popularity are the classes known as adventure education, in which, in greater or lesser extent, there is an element of risk and adventure. One of the most spectacular forms of adventure education is survival. With its risk dose, resulting in participants strong emotions, classes allow you to check in unusual situations, and all this under the guidance of an experienced instructor.

Article features an outdoor education ideas and demonstrates the possibilities of using survival in adventure education, with particular attention to the forest, as the area of operations. The analysis covered classes with students of the Academy of Physical Education in Warsaw, in the summer adventure tourism camps.

Keywords: adventure education, outdoor education, survival

Las miejscem wychowania plenerowego

Las i tereny leśne są częścią naszego otoczenia i równocześnie stanowią miejsce aktywności turystycznej i rekreacyjnej. Niewiele jest miejsc wykorzystywanych w działaniach rekreacyjnych, które są pozbawione drzew i są prowadzone w zamkniętych pomieszczeniach. Równocześnie jest kilka form turystycznych, które nie mogą być prowadzone w środowisku leśnym. Las również często służy jako schronienie przed słońcem szczególnie w ciepłych krajach (Font 2002).

Kontakt z naturą i jej rzeczywisty charakter mają decydujące znaczenie dla rozwoju człowieka. Naoczność to ważny warunek realności poznania. Tymczasem współczesna edukacja przebiega zazwyczaj pod dachem, w czterech ścianach, w przysłowiowej ławie szkolnej, coraz częściej przy komputerze. Nie dziwi więc fakt, że we współczesnej literaturze przedmiotu uwypukla się rolę terenu czy pleneru, jako scenarii działalności rekreacyjnej, poznawczej i wychowawczej. Trend ten zwany jest plenerowością (Nęcka 2005). Termin plener jest semantycznym zapożyczeniem angielskiego *open air*, *plein-air* czy też *outdoor-scenery*¹. Plener definiowany jest jako otwarta przestrzeń pod gołym niebem czy naturalna sceneria (*Słownik Języka Polskiego* 2008) będąca miejscem aktywności artystów (malarzy, fotografów, filmowców), z czasem przyjęło się rozszerzyć ten termin na inne formy aktywności, w szczególności krajoznawcze i rekreacyjne.

Las jako najbardziej naturalna formacja przyrodnicza staje się pewnego rodzaju laboratorium. Oferuje możliwość przeżycia bezpośrednich doświadczeń, ułatwia przyswojenie wiedzy oraz jej lepszą interpretację, a dzięki temu prowadzi do bardziej świadomego korzystania z dóbr naturalnych. Służy celom edukacyjnym oraz zapewnia możliwość docenienia i lepszego zrozumienia przyrody (Henderson 2002). Znaki przesunięcia w ludzkich wartościach, potrzebach i pragnieniach, będące świadectwem generalnego trendu we współczesnej edukacji, można odnaleźć m.in. w rekreacyjnym wykorzystaniu środowiska geograficznego (Toczek-Werner 2004). Nie do przecenienia są korzyści wynikające z kontaktu z przyrodą i przebywania na terenach czystych ekologicznie, pięknych krajobrazowo.

Las staje się miejscem swoistego procesu wychowania, nazywanego wychowaniem plenerowym (fot. 1). Obejmuje ono zajęcia prowadzone na świeżym powietrzu. Uczestnik takich zajęć podlega nowym bodźcom i wyrabia nowe umiejętności. Nabiera doświadczenia w zakresie pobytu w terenie, co służy rozwojowi psychofizycznemu i dobru jednostki (Merski 2002). Do głównych celów wychowania plenerowego należy: dostarczanie bezpośrednich doświadczeń w zakresie różnych nauk, szczególnie przyrodniczych, docenianie i ochrona zasobów naturalnych, nauczanie sprawności niezbędnych w plenerze (orientacja w przestrzeni, odnajdywanie drogi, pokonywanie przeszkód terenowych, przemierzanie znacznych odległości, obozowanie, itp.), hartowanie organizmu, wprowadzanie w życie zasad bezpieczeństwa i zdrowia, nauczanie życia w grupie, stwarzanie możliwości doświadczeń w terenie, wykorzystanie zasobów przyrody i nauczanie przetwarzania produktów zebranych w plenerze, integracja w maksymalnym stopniu doświadczeń plenerowych z wiedzą (Gilbertson i in. 2005).

¹ <http://www.ling.pl/plener>, 18.12.2011

Fot. 1. Studenci na zajęciach w lesie, omówienie tematu (fot. P. Płoskonka)

Photo 1. Students during classes in the woods, overview of a topic

Za początki wychowania plenerowego, należy uznać stworzony na początku XIX w. przez Ernesta Thompsona Setona ruch Woodcraft (ruch puszczański): chcemy uczyć się życia pod gołym niebem, bowiem tylko tam sprawnie ukształtujemy nasze ciała i uszlachetnimy nasze dusze – abyśmy mogli kroczyć naprzód z widzącymi oczyma i z „myślącą ręką” – abyśmy poznawali radosne drogi lasu oraz życia – abyśmy we wszystkim stawali się mądrymi panami samych siebie – patrząc życiu twarzą w twarz, nie ustępując, przygotowani czynnie do uczestniczenia we wszystkich zadaniach w społeczeństwie, ciesząc się z każdego doświadczenia życiowego, które nas oczekuje – abyśmy byli ludźmi mocnych serc w dostojnych świątyniach ciała (Seton, 1992). Ruch „leśnej mądrości” w założeniach miał łagodzić negatywne wpływy nowoczesnej cywilizacji, poprzez jak najczęstszy pobyt w nienaruszonej przyrodzie oraz poprzez zachowywanie tylu darów przyrody, ile to jest możliwe w warunkach dzisiejszego życia. Są to podstawowe żądania dla zdrowego bytowania każdego człowieka, jak również dla całych przyszłych generacji.

Edukacja przygodą

Stymulujące warunki do otwarcia się człowieka na żywy kontakt z rzeczywistością można uzyskać wykorzystując niecodzienne sytuacje. W pedagogice przyjęło się określać takie sprzyjające sytuacje mianem przygody, choć samo pojęcie przygoda ma wiele znaczeń, i nie zawsze sprzyjających wychowawczo (przygoda miłosa, zła przygoda).

Przygoda to wydarzenie będące dla kogoś czymś niecodziennym, odbiegającym od zwykłego trybu życia. (Słownik języka polskiego 2008). Przygoda jest wtedy, gdy dzieje się z nami coś ciekawego, frapującego, niespodziewanego lecz pożądanego. Coś, co wyrwa nas z monotonii dnia codziennego, wyswabdza z rutyny, stawia w konieczności szukania nowych rozwiązań, przyjmowania nowych ról, eksperymentowania. Przygoda umożliwi interakcję z otoczeniem, wykazanie się, motywując nas do zwiększonej aktywności. Zatem dla tych, którzy poszukują przygody, nagrodę stanowi odkrywanie i odsłanianie tego, co ukryte i nieznanne. Przygoda związana jest więc z odwieczną pokusą odkrywania i w sposób oczywisty wiąże się ztem z eksploracją.

Trudno jednoznacznie wskazać, kto i kiedy jako pierwszy wykorzystał walory wychowawcze przygodowych zajęć na łonie przyrody. Przygoda była związana z odwieczną pokusą odkrywania i w sposób nierozzerwalny wiąże się ztem z edukacją. Już Józef Minasowicz, współpracownik Komisji Edukacji Narodowej głosił, że świat takich nauczycieli chwalił i chwali, którzy ucząc chodzili, a chodząc nauczali (Gordon 2000). Działalność takich organizacji jak Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze czy później Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze łączyła idea ruchu krajoznawczego z przygodą odkrywania kraju ojczystego.

W XX w. ogromny rozwój ruchu skautowego zawdzięcza się harcerskiemu systemowi wychowawczemu. Według założyciela skautingu Roberta Baden-Powella istotą ducha skautowego stanowi pełne tężyzny życie w terenie (Binasiak 2006). Walory wychowawcze zajęć przygodowych można odnaleźć w koncepcji obozownictwa jako jednego z podstawowych narzędzi wychowawczych. Według Binasiaka (2006) by ztem spełnić swe zadania, obóz powinien uczyć zaradności, dyscypliny i pracy w grupie, ale też być przygodą przeżyta aktywnie w gronie przyjaciół na łonie natury. Andrzej Małkowski, założyciel harcerstwa na ziemiach polskich, przeszczepił na rodzimy grunt te same idee. Małkowski był jednocześnie członkiem Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, co w znacznej mierze przyczyniło się do rozwoju i propagowania różnorodnych form aktywności w harcerstwie – polskiej odmianie skautingu. Zatem już od zarania dziejów Związku Harcerstwa Polskiego obserwujemy znaczącą rolę przygody w wychowywaniu i kształceniu młodzieży. Gry terenowe, wycieczki, rajdy, biwaki, obozy i zwiady stanowią nieodzowny element w codziennym życiu zastępów i drużyn harcerskich.

Równie interesujące działania wychowawcze zostały podjęte przez Kurta Hahna. Do zaplanowanego programu pedagogicznego włączył on na szerszą skalę elementy ryzyka. Założył on szkołę Outward Bound, w której początkowo uczył marynarzy brytyjskich sposobu przetrwania w ekstremalnych warunkach, w jakich mogą się znaleźć po katastrofie statku. Po wojnie na kursy zaczęli uczęszczać zwykli obywatele, upatrując w nich szkoły kształtowania cech charakteru, ułatwiających funkcjonowanie w warunkach społecznych. U podłoża koncepcji Hahna leżało przekonanie o możliwości przekształcania przeżyć w prawdziwe czyny oraz przewycięzania samego siebie, własnych ograniczeń i lęków. Aktywność fizyczna w plenerze miała przyczynić się do wychowania człowieka wszechstronnego, świadomego swoich możliwości i umiejętności oraz wytrwałego w podjętych działaniach. Osiągnięciu tego celu sprzyjać miało nabywanie doświadczenia w kontaktach z przyrodą, doświadczanie silnych przeżyć, a także opieranie się na wspólnym poczuciu odpowiedzialności za przebieg planowanych działań. W szkołach Outward Bound prowadzono dodatkowe zajęcia, takie jak służba bliźniemu (wprowadzono tu między innymi elementy ratownictwa górskiego i morskiego), trening fizyczny (wyrabiający wytrwałość i odwagę), realizacja projektów

(technicznych, rzemieślniczych, itp.), organizacja spływów kajakowych, wypraw żeglarskich, narciarskich, wędrówek górskich (Meyer 2003).

Współcześnie mianem edukacji przygodowej określa się oddziaływania, które wykorzystują elementy ryzyka, przygody oraz różnorodność środowiska przyrodniczego w celu osiągnięcia określonych rezultatów wychowawczych i edukacyjnych (Hirsh 1999). Jednak, aby daną aktywność można było uznać za działanie wpisujące się w nurt edukacji przygodowej, musi ona spełniać pewne warunki. Jednym z najważniejszych elementów składowych jest ryzyko (kontrolowane). Wspólny element ryzyka i przygody służy intensyfikacji przeżyć w różnych sferach – emocjonalnej, a zwłaszcza poznawczej. Pozwala uczestnikom sprawdzić się w sytuacji trudnej i wypracować strategie zachowania się w warunkach silnego stresu. Podejmowane działania uczą pracy w zespole i przygotowują do przebywania w różnych warunkach. Uczestnicy niejako zmuszeni są do wzięcia pełnej odpowiedzialności za własne decyzje i poniesienia ewentualnych konsekwencji. Świadomość niebezpieczeństwa oraz niepewność przebiegu i wyniku przedsięwzięcia bywa źródłem silnych emocji. Analiza własnego zachowania i zachowania pozostałych członków grupy może być podstawą oceny własnej postawy, wychycenia zarówno pozytywnych, jak i negatywnych cech; poznania pozycji zajmowanej w danej grupie oraz relacji pomiędzy poszczególnymi osobami. Zdobyta w ten sposób wiedza staje się punktem wyjścia do oddziaływań korekcyjnych. Reasumując, aby danej formie aktywności przygodowej nadać aspekt wychowawczy lub edukacyjny musi ona zawierać: ryzyko (kontrolowane), działanie wywołujące u uczestników silne emocje, nieuniknione konsekwencje podejmowanych działań, trudny do przewidzenia rezultat działań, chęć i zaangażowanie uczestników (Goldenberg 2001).

Edukacja przygodowa prowadzona w środowisku naturalnym – lesie, pokazuje jej uczestnikom wartość przyrody i pomaga zrozumieć zależności między żywymi organizmami, a ich środowiskiem oraz wpływ człowieka na procesy zachodzące w przyrodzie. Szczególną formą aktywności przygodowo-edukacyjnej jest surwiwal.

Surwiwal

Współczesne zjawisko surwiwalu należy rozpatrywać dualnie. Po pierwsze jako element edukacji obronnej, przygotowanie żołnierza do działań militarnych. Definiowany jest jako wiedza i kompetencje motoryczne związane z umiejętnością radzenia sobie w sytuacjach wymuszonego odosobnienia na terenie zajęтым lub kontrolowanym przez wroga (Kalina, Tomczak, Jasiński 2002). Sztuka przetrwania dla żołnierzy sprowadza się do zagadnień związanych zarówno z utrzymaniem życia w warunkach izolacji od sił własnych oraz innych jednostek i zbiorowości ludzkich, jak i do zagadnień konieczności podjęcia walki o przetrwanie z siłami, które dążą do pojęcia żołnierza lub pozbawienia życia (Tomczak 2003). Początki surwiwalu militarnego sięgają II wojny światowej i obecnie jest on częścią wyszkolenia większości armii na świecie.

Drugi nurt surwiwalu łączy działalność turystyczno-rekreacyjną z edukacyjno-wychowawczą i można go zdefiniować jako dobrowolną formę spędzania czasu wolnego na łonie natury, mającą na celu przeżycie przygody, połączoną ze zdobywaniem wiedzy i ćwiczeniem umiejętności związanych z przetrwaniem w opresyjnych warunkach. Jest to sztuka dostosowywania samego siebie do warunków zewnętrznych oraz sztuka dostosowywania warunków zewnętrznych do swoich potrzeb. Przydatność swą okazuje zwłaszcza wtedy, gdy dotyczy to

sytuacji nietypowych, nagłych i groźnych, zwłaszcza wobec braku podstawowych środków do życia oraz narzędzi (Kwiatkowski 2009).

Korzenie edukacyjne sięgają wspomnianego wcześniej ruchu puszczańskiego i skautingu. Na ich bazie ukształtował się również surwiwal paramilitarny naśladowujący edukację obronną i szkolenie militarne (szczególnie ZS „Strzelec” OSW). Ze względu na cywilny charakter i brak możliwości bezpośredniego zastosowania na polu walki, jest on bliski obronie cywilnej czy też kształtującym się narodowym siłom rezerwowym. Natomiast zacięcie turystyczno-rekreacyjne związane jest z rozwojem turystyki kwalifikowanej (w Polsce) i rekreacji przygodowej (na świecie). Wyprawy bliższe właściwej idei surwiwalu organizowano już w latach 50. XX wieku w komisjach turystyki górskiej PTTK w Warszawie i Krakowie. Były to tzw. obozy wędrownie turystyki kwalifikowanej zwanej przez niektórych wysoko-kwalifikowaną. Organizacja tego typu zajęć odbywała się głównie w Bieszczadach i Beskidzie Niskim. Dzikie tereny tych gór, chaszcze, rwące rzeki, błotniste bezdroża i odludzia wymagały znacznego wysiłku, pełnego ekwipunku i znacznej wiedzy turystycznej. Trasy tych wypraw były specjalnie utrudniane terenowo np. marszem na przełaj z poszukiwaniem określonych celów, biwakowanie „na dziko” oraz poprzez wykonywanie zadań specjalnych (Czarnowski 2002). Wyższą formą prowadzącą do właściwego surwiwalu były wyprawy trampingowe podejmowane na początku lat 70-tych XX wieku przez akademickie środowiska Krakowa. W ramach tego typu wyjazdów udawano się do krajów Azji, Afryki i Ameryki Południowej. W tym samym czasie na świecie poszukiwanie elementów przygody, wyzwania oraz ryzyka doprowadziło na przełomie lat 70 i 80 XX w. do wyłonienia się nowej formy aktywności ruchowej. Wspinaczkę górską, skoki spadochronowe, nurkowanie, żeglarstwo, baloniarstwo czy surwiwal zaczęto określać mianem ryzykownej rekreacji lub turystyki przygodowej (Merski 2002). Według A. Ewerta plenerowa rekreacja przygodowa to aktywność rekreacyjna odbywająca się w plenerze, zawierająca element ryzyka realnego czy też uświadamianego. Wynik wykonywanych zadań jest trudny do przewidzenia, a wpływ nań ma zarówno uczestnik, jak i warunki środowiska (za Buckley 2006). R. Buckley (2006) podkreśla, iż opiera się ona na kontakcie z przyrodą, wiąże się z wyzwaniami fizycznymi oraz zawiera w sobie elementy edukacyjne.

Jedną z pierwszych uczelni wyższych, która nie tylko dostrzegła potrzebę bliższego przyjrzenia się zjawisku surwiwalu, ale wciąż wykorzystuje go w pracy ze studentami jest warszawska AWF.

Las, surwiwal i studenci

Surwiwal w programach nauczania pojawił się w połowie lat 90. XX w. wraz z tworzącym się w szkolnictwie wyższym kierunkiem turystyka i rekreacja. Treści nauczania opierały się na doświadczeniach wyniesionych z harcerstwa oraz świeżo powstałych klubów i stowarzyszeń surwiwalowych. Były one częścią praktycznych ćwiczeń podczas letnich obozów.

Obecnie zajęcia z surwiwalu na warszawskiej AWF wciąż są realizowane podczas letnich stacjonarnych obozów turystyki przygodowej, jednak wyłącznie dla studentów kierunku Turystyka i Rekreacja. Miejszem realizacji są lasy okalające Ośrodek Dydaktyczno-Sportowy AWF w Piękną Górze. Celem ćwiczeń jest przygotowywanie studentów do samodzielnego prowadzenia elementów szkoły przetrwania podczas zajęć plenerowych, szczególnie w trakcie wypoczynku wakacyjnego. Sama idea zajęć jest zgodna z duchem wychowania plenerowego oraz założeniami edukacji przygodowej. Realizowane bloki tematyczne mają formę

praktycznych ćwiczeń w terenie i trwają 2 godziny 15 minut. Ze względu na to, że odbywają się większości w lesie, realizowane są w porozumieniu i za zgodą lokalnego nadleśnictwa. Ponadto poprzedzone są omówieniem podstawowego ubioru i wyposażenia, zasad bezpieczeństwa obowiązujących podczas prowadzenia zajęć w lesie oraz przypomnieniem obowiązujących elementów prawa (w tym zasad ochrony przyrody).

Poniżej przedstawiono wybrane, a zarazem najważniejsze tematy realizowane podczas zajęć w lesie:

- terenoznawstwo – umiejętność posługiwania się mapą, busolą (fot. 2), GPS-em, wyznaczania azymutów, tworzenia szkiców terenowych; wykorzystywanie środowiska naturalnego do określenia stron świata; pokonywanie przeszkód terenowych,
- woda – sposoby pozyskiwania, transportu i odkażania wody w terenie,
- schronienia – zasady budowania schronień z wykorzystaniem naturalnego terenu i posiadanego wyposażenia (fot. 3); umiejętność zabezpieczenia się przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi,
- ogień – zasady doboru terenu, budowania i rozpalać różnego rodzaju ognisk; zasady bezpieczeństwa,
- pożywienie – sposoby pozyskania i przygotowania prowizorycznego pożywienia roślinnego i zwierzęcego (ryby), przygotowanie naczyń i sztuczków z naturalnych tworzyw (fot. 4, fot. 5),
- sygnalizacja – sposoby przekazywania wiadomości na odległość, zasady wzywania pierwszej pomocy w zależności od posiadanego sprzętu i terenu, alfabet Morse’a.

Podsumowaniem zdobytych wiadomości i umiejętności jest zaplanowanie, przygotowanie i przeprowadzenie – we wcześniej wyróżnionych grupach – imprezy survivalowej, wykorzystującej zdobytą wiedzę.

Fot. 2. Zajęcia z terenoznawstwa, obsługa busoli
(fot. P. Płoskonka)

Photo 2. Terrain classes, support a compass

Fot. 3. Budowa naturalnych schronień (fot. P. Płoskonka)
Photo 3. The construction of natural shelters

Fot. 4, 5. Wykonywanie prowizorycznych narzędzi (kubek i łyżka) (fot. P. Płoskonka)
Photo 4, 5. Making provisional tools (cup and spoon)

Podsumowanie

Aktywność surwiwalowa wykorzystuje naturalną potrzebę poznawania świata, zew przygód i chęć odkrywania. Dzięki pokonywaniu przeszkód pozwala uczestnikom zajęć samodzielnie odkryć określone prawdy i zasady, a przez to uczy perspektywicznie myśleć i działać. Wśród pozostałych zalet edukacji przygodowej (surwiwalu) należy wymienić łatwość przyswajania wiedzy dzięki aktywnemu uczestnictwu w zajęciach i czynnej obserwacji zachodzących związków przyczynowo-skutkowych. Dzięki temu ludzie uczą się

przewidywania skutków swojego postępowania i odpowiedzialności za swoje czyny. Duża aktywność ruchowa, wspólne ćwiczenia i zabawy, często związane z ryzykiem i odpowiedzialnością, sprzyjają zwiększeniu dyscypliny i uczą współpracy oraz stwarzają płaszczyznę do budowania zaufania w zespole. Czynności, wykonywane w niecodziennych warunkach, sprzyjają integracji, nawiązywaniu więzi koleżeńskich. Przygodowe formy aktywności (w tym przypadku surwiwal) zbliżają ludzi do środowiska przyrodniczego. Nie tylko traktują las jako scenerię zdarzeń, ale również uczą zachowania się w nim i wyrabiają troskę o jego stan i wizerunek. Kontakt z naturą – lasem, niesie jeszcze jedną korzyść – przez obcowanie z przyrodą ludzie stają się bardziej wrażliwi oraz świadomi swojego miejsca i roli w środowisku społeczno-przyrodniczym.

Literatura

- Binasiak M. 2006. Działania wychowawcze Związku Harcerstwa Polskiego w zakresie turystyki, rekreacji i edukacji leśnej. W: Stud. i Mat. CEPL, Rogów, 3(13): 152-163.
- Buckley R. 2006. Adventure tourism, CAB International, Oxfordshire, UK.
- Czarnowski A. 2002. Survival w PTTK. W: Gościniec 4(8)/2002, PTTK, Warszawa.
- Font X., Tribe J. (red.) 2002. Forest tourism and recreation: case studies in environmental management, Buckinghamshire Chilterns University College, High Wycombe, UK.
- Gilbertson K., Bates T., McLaughlin T., Ewert A. 2005. Outdoor Education: Methods and Strategies, Human Kinetics Publishers, Champaign IL.
- Goldenberg M. 2001. Outdoor and Risk Educational Practices, University of Minnesota.
- Gordon A. 2000. Wychowanie przez krajoznawstwo, w: Ziemia. V Kongres Krajoznawstwa Polskiego, PTTK, Warszawa: 309-326.
- Henderson Joan C. 2002. The Survival of a Forest Fragment: Bukit Timah Nature Reserve, Singapore w: Forest tourism and recreation: case studies in environmental management, Font X., Tribe J. (red.) Buckinghamshire Chilterns University College, High Wycombe, UK.
- Hirsh J. 1999. Developmental adventure programs, w: J. C. Miles and S. Priest (red.), Adventure Programming, State College, PA: Venture Publishing Inc.
- Kalina R.M., Tomczak A., Jasiński T. 2002. Stres a szkoła przetrwania. W: Polski Przegląd Medycyny Lotniczej, nr 4, t.8, WIML, Warszawa: 397-404.
- Kwiatkowski K. J. 2009. Sztuka przetrwania – modus Vivendi. W: Bergier J., Sroka M. (red.) Survival w teorii i praktyce. Wyd. PWSZ im. Papieża Jana Pawła II Biała Podlaska: 17-29.
- Meyer J. P. 2003. Four territories of experience: A developmental action inquiry approach to outdoor-adventure experiential learning, Academy of Management Learning and Education.
- Nęcka D. 2005. Tendencje organizacyjne i programowe w rekreacji ruchowej. W: Z. Kubińska i B. Bergier (red.) Rekreacja ruchowa w teorii i praktyce, PWSZ Biała Podlaska, Biała Podlaska.
- Seton E. T. 1992. Zwitek kory brzozonej woodcraftu, tłumaczył Milan Klimanek, Biblioteczka Walden, Katowice.
- Słownik Języka Polskiego 2008. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Toczek-Werner S. 2004. Trendy obserwowane w rekreacji na świeżym powietrzu, w: J. Wyrzykowski i K. Klementowski (red.), Współczesne tendencje w turystyce i rekreacji, AWF, Wrocław.
- Tomczak A. 2003. Elementy „szkoły przetrwania” w systemie edukacji podchorążych wojsk lądowych. W: Marcinkowski M., Sokołowski M. (red.), Aktywność ruchowa, edukacja i zdrowie w (kon)tekstach proobronnych, AWF, Poznań: 212-223.

Przemysław Płoskonka, Katarzyna Dzioban

Akademia Wychowania Fizycznego w Warszawie,

Wydział Turystyki i Rekreacji, Zakład Turystyki Aktywnej i Kwalifikowanej
przemyslawploskonka@gazeta.pl, katarzyna.dzioban@awf.edu.pl